

- польської, латини — дозволяло вихідцям з України не лише навчатися, а й працювати в університетах Європи;
- відродження української самосвідомості на західноукраїнських землях, підготовка і публікація “Русалки Дністрової”, участь українців у діяльності Слов’янського з’їзду в Празі під час “Весни народів” — Революції 1848—1849 років — знову нагадало європейським інтелектуалам про існування України;
- контакти ж українських вчених із західноєвропейськими, увага чеських інтелектуалів до подій і становища в Україні стали підставою того, що вже Павел Йосип Шафарик у своїй глобальній праці “Слов’янський народопис” досить чітко й вірогідно показав на своїй карті розселення слов’янських племен та розселення українців.

Отже, діячам українського народно-визвольного руху, починаючи від славетної “Руської трійці” — і до новітніх часів, не треба було вигадувати Україну — весь економічний і культурний розвиток українських земель проходив у глибоких зв’язках, попри їхню політичну роз’єднаність. Думка про створення на цих землях єдиної держави стала справді свідомим вибором еліти, але не тому, що можна було вибрати шлях поділу, як це сталося у німців та австрійців, а тому, що вони (еліта) виявились досить освіченими й інформованими, аби зрозуміти, що саме цей шлях є єдино можливим, стали свідомо працювати на шляху його здійснення.

Всі вищезгадані проблеми ще раз свідчать про безперспективність політологічних конструкцій без глибокого знання історичного минулого — принаймні, якщо аналізувати і прогнозувати розвиток народу з таким багатим і ще не досить усвідомленим минулим, як минуле України.

ЧИННИКИ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМАЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛ. XVII—XVIII ст.

К. Гломозда (кафедра історії)

Після укладення в 1654 р. українсько-російського союзу українське військо брало участь у численних воєнних діях. Крім спільних кампаній проти Польщі, до їх числа відносяться війни з Туреччиною 1676—1681 і 1686—1700 рр., зокрема, походи на Крим у 1687 і 1692 рр., походи на Азов, Кизикермен і Таванськ 1695—1696 р.

На кінець XVII ст. існували такі українські військові формації:

городові козаки, слобідські полки, Запорозьке військо і полки “охочекомонні” або компанійські та “охочепіхотинські” сердюцькі. Усі ці складові частини мали своїх спадкоємців і після того, як елементи української автономії і саме “малоросійське козацтво”, як його звали офіційні документи імперії, перестали існувати.

Головною засадою, яка визначала специфіку козацького війська, був його становий характер. Козаки увільнялися від загальних податків і повинностей, займалися промислами і торгівлею, підлягали особливій юрисдикції, а натомість були зобов’язані нести варту на прикордонних форпостах, брати участь у їх спорудженні та з’являтися до війська на випадок війни. З 1735 р. особливий тягар цих повинностей лягав на козаків “виборних”, яких нараховувалося загалом у компутах-списах до 20 тис. чол., решта козаків — “підпомічники” — постачали виборним засоби для несення служби і використовувалися для служб допоміжних.

Слобідські козацькі поселення і військові формування почали виникати ще під час повстань проти польсько-шляхетського поневолення у другій чверті XVII ст. Тут існувала своя автономія, зокрема, обиралися (на відміну од Лівобережжя — на довічний термін) полковники та інші старшини. Устрій загалом дуже нагадував запорозький, але у політичних та військових справах слобідські козаки були цілком залежні від російського уряду. З 1700 р. слобідські полки підпорядковувалися особливому бригадирові, а з 1706 р. усі українські полки входили до складу Української дивізії. Віхою, яка, очевидно, позначає остаточний кінець доби існування традиційного українського військового устрою, став грудень 1797 р., коли вперше було проведено рекрутський набір з лівобережних козаків. Саме з цього часу колишні козаки стали відбувати військову повинність у частинах регулярної царської армії. Проводячи енергійну антиукраїнську політику, царизм при виникненні для держави серйозної небезпеки, кожного разу — чи то під час Вітчизняної і Кримської воєн, чи то під час повстань у Польщі — неодмінно на практиці визнавав доцільність утворення українських національних формувань і вживав до цього конкретних заходів. Він створював і використовував такі формування, відмовляючись від них здебільшого одразу після припинення воєнних дій.

Збір українського війська на війни, котрі безпосередньо не були пов’язані із загрозою для українських земель, стикався із зрозумілими труднощами. Зокрема, якнайактивніше ухилялися від участі в походах російської армії бунчукові та значкові товариші — найзаможніша і провідна верства козацьких громад. Територіальний

принцип комплектування та мобілізації війська через полкові та сотенні адміністрації і курінних отаманів зумовлював дуже повільний збір полків.

Труднощі, пов'язані з характером козацького війська, давалися взнаки й у практиці власних українських органів влади. Остання шукала вихід у створенні особливих найманих частин, які перебували на її повному утриманні. У серпні 1668 р. гетьман Многогрішний уперше створив п'ять охочекомонних (компанійських) полків, а 1674 року Самойлович заснував три охочепіхотинських (сердюцьких) полки. Ці мобільні частини відігравали значну роль у прикордонній службі, провадили розвідку. Сердюки виконували каральну службу, з їх числа було виділено так звану жолдацьку роту — особисту гетьманську охорону. 1709 року за гетьмана Скоропадського компанійських полків було 3, сердюцький — 1. 1726 року охочекомонних полків стало 2, але більшої чисельності, 1737 року їх стало знову 3, а 1753 року охочекомонні полки були остаточно перейменовані на компанійські. Вони мали загальноєвропейську внутрішню організацію (поділялися на “компанії” — роти) і відповідні назви рангів командного складу.

Можна з певністю твердити, що військова реформа і запровадження “регулярства” за сприятливіших обставин були б неминучими для самого гетьманського уряду України. Наприклад, останній гетьман К. Розумовський, який багато зробив для покращення загальної ситуації в Україні, уперше запровадив для лівобережного козацтва однострої (слобідські полки дістали їх 1743 року) і вживав заходів до впровадження однотипного озброєння, військового навчання за європейським зразком. Історичні ж обставини, як відомо, склалися інакше. “Реорганізацію” козацтва провів, зрештою, царський уряд, “вмонтовуючи” його в регулярне військо і практично знищуючи. Більше того, “стороння” царська ініціатива щодо прискореного запровадження в українському війську регулярних засад підкреслила невідповідність їх усталеним козацьким традиціям, спричинила драматичний чин І. Мазепи і перешкодила власній закономірній еволюції українських військових формацій.

Хоча значення українських козацьких традицій для військового побуту в російській армії поч. ХХ ст. і не варто, звичайно, перебільшувати, однак пам'ять про козацькі формації зберігалася, і навіть офіційно. У російській армії існував особливий інститут старшинства полків. З цього погляду найстаршими кавалерійськими частинами офіційно вважалися 1-й гусарський Сумський, 11-й гусарський Ізюмський, 12-й гусарський Охтирський, 4-й уланський

Харківський полки, що вели свій родовід від слобідських полків 1651 року, 17-й уланський Новомиргородський, 3-й гусарський Єлисаветградський, 9-й гусарський Київський та 17-й гусарський Чернігівський полки, які походили від компанійців 1668 року. 6-й драгунський Глухівський і 12-й драгунський Стародубський були нащадками городових лівобережних полків. 11-й уланський Чугуївський продовжував лінію чугуївських козаків. 8 уланських полків мали за родоначальників українських козаків 1812 року та бузьких козаків. Кубанське військо визнавалося прямим спадкоємцем запорожців.

МІЖНАРОДНИЙ СТАТУС ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЗА ОСМАНСЬКОЮ ТИТУЛАТУРОЮ ГЕТЬМАНІВ

О. Галенко (кафедра історії)

Дипломатичне листування є важливим джерелом для оцінки реального політичного статусу країн. Для держав із сильними традиціями степових імперій, якими були, зокрема, Османська імперія, Кримський ханат, Московська держава, це тим більше характерно, оскільки для них дипломатичне листування було однією з арен справжнього змагання, яке відбувалося паралельно із суперництвом у сфері воєнній та політичній. За степовою традицією критерієм у стосунках між правителями в першу чергу були не багатство, військо і навіть не приналежність династії, а ставлення правителів один до одного з точки зору рівності та підлеглості.

Самі османські султани, з точки зору османських політичних теорій, хоч і належали до категорії суверенних володарів, але не належали до всесвітніх правителів (*sahib-kiran* — володарів сприятливого розташування планет), якими були тільки Олександр Македонський, Чингіз Хан та Тімур. З османських султанів до цієї плеяди мало не прилучився один Селім I Лютий, а решта представників династії уособлювала властителів трохи нижчих рангом, причому таких, що дістали владу явочним порядком — *sahib-i-zuhur*, а не в силу династичних прав. Отже, якщо самі османські політичні теоретики так прискіпливо намагалися підшукати точне місце османським султанам, титулатура, що вживалася в практичних стосунках, поготів мусила точно відбивати співвідношення сил. З іншого боку, категорія *sahib-i-zuhur* створювала для османів правове поле у взаєминах з нелегітимними, але реально існуючими владними структурами.

В османській канцелярії система титулування своїх та інозем-